

Streszczenie

Głównym celem niniejszej rozprawy było ustalenie, którzy z bohaterów ludowej polskiej i wschodniosłowiańskiej bajki magicznej przejawiają cechy właściwe wierzeniowym postaciom demonicznym, a następnie dokonanie ich szczegółowej charakterystyki w oparciu o zapisy wierzeń i podań wierzeniowych na ich temat. Dzięki temu możliwe stało się postawienie pytania o zakres transformacji powyższych istot pod wpływem założeń genologicznych tekstów o charakterze fikcyjnym, przy czym największy nacisk został położony na przeobrażenia dotyczące pełnionych funkcji. Jednocześnie podjęto próbę określenia, które spośród cech tych postaci okazały się najmniej podatne na zmiany gatunkowe i zachowały się w opowieściach czarodziejskich.

Praca składa się z siedmiu rozdziałów. Pierwszy z nich zawiera szczegółowy opis dotychczasowego stanu badań nad typologią postaci bajki magicznej, problematyki badawczej, koncepcji i struktury rozprawy, wykorzystanego w niej materiału źródłowego oraz zastosowanej metodologii. Kolejne rozdziały poświęcone są poszczególnym kategoriom wierzeniowych istot demonicznych pojawiających się w narracjach czarodziejskich. Uwzględnionych zostało łącznie osiemnaście postaci, do których należą:

- 1) dusze zmarłych przodków (matka, ojciec), pokutnicy i zmarli w sposób gwałtowny (strzyga, upiór, wisielec),
- 2) personifikacje śmierci, biedy i niedoli,
- 3) ludzie z nadprzyrodzonymi umiejętnościami (czarownica/wiedźma, czarownik),
- 4) przedstawiciele zawodów o konotacjach demonicznych (kował, muzykant, pasterz, młynarz),
- 5) demony przyrodnicze (wodnik, leszy, wiatr),
- 6) diabeł.

Do realizacji podstawowych założeń pracy posłużył mi poniższy kwestionariusz badawczy stworzony w oparciu o kryteria opisu istot demonicznych:

- 1) pochodzenie,
- 2) imię, nazwa lub przydomek,
- 3) wygląd zewnętrzny oraz formy fizycznej metamorfozy,
- 4) atrybuty,

- 5) czas i miejsce aktywności,
- 6) właściwości i umiejętności,
- 7) charakterystyczne zajęcia i działania oraz ich adresaci,
- 8) relacje z otoczeniem, w tym z innymi bohaterami nadprzyrodzonymi,
- 9) pełnione funkcje.

W toku analizy bajkowych wizerunków wierzeniowych postaci demonicznych istotne było ustalenie, czy i w jakim stopniu powyższe elementy charakterystyki, potraktowane przeze mnie jako wyjściowe, okazały się po pierwsze istotne, a po drugie wiarygodne w procesie ich identyfikacji w opowieściach magicznych. Przedmiotem mojego zainteresowania był również zróżnicowany stopień reprezentacji tych istot w narracjach czarodziejskich.

Warunek realizacji postawionego założenia badawczego stanowiło wyabstrahowanie z istniejących systematyk polskiej i wschodniosłowiańskiej prozy ludowej korpusu tekstów *stricte* bajkowych, tj. utworów spełniających wymogi gatunkowe bajki magicznej oraz jej form heterogenicznych. W przypadku opowieści o niejednoznacznym statusie genologicznym, zgodnie z koncepcją autorstwa Jolanty Ługowskiej za główne kryterium ich wyodrębnienia posłużyła intencja narratora, a więc cel opowieści. Ponadto wykorzystana została teoria bajki magicznej Władimira Proppa, w szczególności zaś typologia funkcji pełnionych przez postaci działające oraz modelowy porządek fabularny charakterystyczny dla wspomnianych przekazów.

W ramach niniejszej pracy przyjąłam multi- oraz interdyscyplinarną optykę badawczą, sytuując swoje rozważania w szczególności na obszarze folklorystyki, literaturoznawstwa oraz antropologii kulturowej. Pomocniczo potraktowałam natomiast wiedzę z zakresu etnolingwistyki oraz historii kultury i religii, w szczególności katolickiej i prawosławnej. W celu realizacji założeń koncepcyjnych rozprawy konieczne było posłużenie się przede wszystkim metodą filologiczną, tekstologiczną, typologiczno-porównawczą, antropologiczno-kulturową, a także etnolingwistyczną.

Wykorzystany przeze mnie materiał egzemplifikacyjny obejmuje ok. 1800 polskich, rosyjskich, ukraińskich i białoruskich bajek magicznych, podań wierzeniowych oraz opisów wierzeń, których pochodzenie datuje się na XIX i I połowę XX w.

Zapoznanie się z pokaźnym korpusem źródeł etnograficznych dało mi możliwość zaobserwowania różnic między rodzimymi i wschodniosłowiańskimi narracjami o charakterze fikcjonalnym opatrzonymi wspólnym numerem wątku. Jak się okazuje, rozbieżności te sporadycznie dotyczą głównej linii fabularnej opowieści, zaś z reguły koncentrują się wokół poszczególnych epizodów i sposobów łączenia ich w kontaminacje.

Dodać trzeba, że w przekazach magicznych wywodzących się z obu kręgów kulturowych widoczne jest zjawisko fakultatywności (wzajemnej zastępowalności) niektórych bohaterów, w szczególności diabła, a także kowala, czarownika, czarownicy/wiedźmy, Baby Jagi, wodnika, leszego i wiatru.

W związku z obecnością niemal kompletnego zestawu postaci demonicznych uwzględnionych w niniejszej rozprawie zarówno w bajce polskiej, jak i wschodniosłowiańskiej, można mówić o kulturowej uniwersalności tych istot. Niemniej stopień ich reprezentacji w opowieściach czarodziejskich jest bardzo zróżnicowany. Do bohaterów najbardziej typowych dla bajki magicznej *sensu stricto* zaliczają się głównie zmarli rodzice, królewna strzyga, czarownica/wiedźma oraz kowal, zaś najrzadziej w rozpatrywanych opowieściach pojawiają się dusze pokutujące i wisielec. Z kolei w przekazach oficjalnie sklasyfikowanych jako narracje czarodziejskie, lecz w istocie niespełniających ich wymogów gatunkowych, najczęściej, jak się wydaje, występują upiór (strzygoń) i młynarz.

Jak udało mi się ustalić, do wysoce wiarygodnych kryteriów identyfikacji poszczególnych postaci demonicznych w bajce magicznej należą przypisane im funkcje (zazwyczaj przeciwników, pomocników i donatorów) i związane z nimi działania. Warto dodać, że często nawiązują one do wierzeniowych wizerunków tych istot i pozytywnie lub negatywnie konotowanego statusu nadanego im w kulturze tradycyjnej. Natomiast z reguły niewielką przydatność wykazują we wspomnianym celu elementy opisu właściwe przede wszystkim podaniu wierzeniowemu, takie jak czas i miejsce aktywności oraz wygląd zewnętrzny i pochodzenie. W znacznym stopniu zwodnicza dla słuchacza lub czytelnika opowieści niejednokrotnie bywa również nazwa bądź przydomek bohatera.

Ponadto przeprowadzona w pracy analiza dowiodła, że wschodniosłowiański indeks bajki ludowej charakteryzuje o wiele większa niż w przypadku systematyki polskiej czystość gatunkowa skatalogowanych w nim wątków i ich realizacji.

05.11.2024
Anne Zelenka